

ՀԱՊԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ԱՐԵՎԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԻՔԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԸՍՏ ԲՐՈՆՁԵ ՊԵՂԱԾՈՒ ԻՐԵՐԻ

19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի առաջին քառորդում Անդրկովկասում կատարված դամբարանների պեղումներից պարզվեց, որ սրանց զգալի մասը պատկանում է բրոնզի վերջին կամ վաղ երկաթի դարերին: Միաժամանակ պարզվեց, որ պեղված գերեզմանները բավականաչափ առատ են կերամիկայի բազմազան տեսակներով և մետաղե մեծաքանակ իրերով: Նշված ժամանակաշրջանին պատկանող գրեթե բոլոր դամբարաններից հանված են բրոնզե բազմաքանակ իրեր՝ զենքեր, գործիքներ, պերճանքի առարկաներ, պաշտամունքային նշանակութուն ունեցող իրեր և այլն:

Նշված պեղումների մասին լույս են տեսել ինչպես համառոտ հաշվետվություններ, այնպես և հատուկ աշխատություններ, քայքայող և ոչ մեկի մեջ գոտիներին վերաբերող բացատրություններում, քննություն չեն առնվել արևապաշտության հետ կապված քանդակները, թեև հրատարակված գոտիների վրա եղել են արեւ պատկերացնող նշաններ և նույնիսկ կոմպոզիցիաներ:

Թեևս իրավացի լինենք ասելու, որ մեր թվագրությունից առաջ, առաջին հազարամյակի սկզբում՝ Հայաստանի նախաբնիկի հավատալիքների մեջ արևապաշտությունը բռնել է գլխավոր տեղերից մեկը: Այդ հաստատվում է Սևանի ավազանում Ե. Լալայանի գտած գոտու վրա եղած փորագրություններով և Սանահին գյուղում 1946 թ. հայտաբերված բրոնզե գոտու վրա քանդակած կոմպոզիցիոն պատկերներով և արևի գունդը պատկերող սիմվոլիկ շատ նշաններով:

* * *

Սևանի ավազանում գտնված բազմաթիվ գոտիներից մեկի մասին ինքը Լալայանը գրում է.

«Իմ գտած գոտիներն ընդհանրապես ծածկված են զարդա-

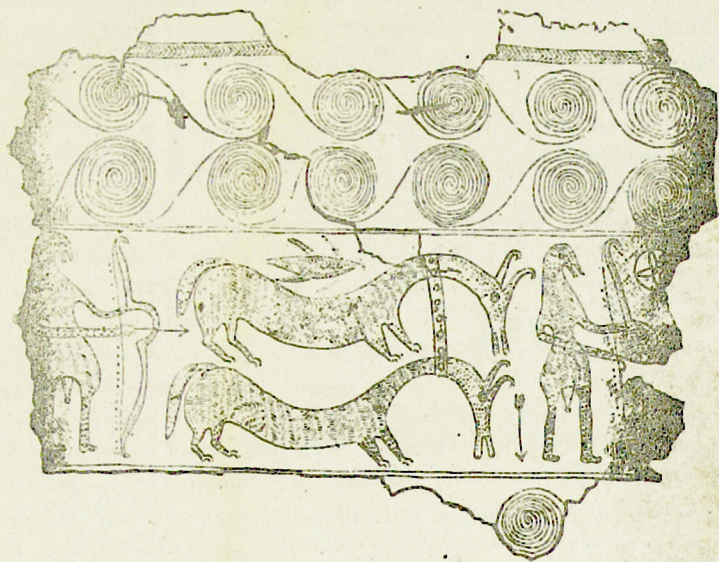
Նկարներով, բայց, դժբախտաբար, բոլորը դեռևս մաքրված չեն, բացի մեկից, որի վրա նկատելի եղավ հետևյալ տեսարանը: Մի մարդ, ըստ երևույթին թռչունի գլխով, ձախ ձեռքով բռնած է մի մեծ աղեղ, իսկ աջով նետ՝ քաշելով լարը. նրա առջևից գնում են երկու ձի, ուսերին՝ մի լուծ: Սրանցից վերև նկատվում է բղզաձև մի միջատի պատկեր: Ձիերի առջև կանգնած է մի նետ, հետո՝ մի մարդ, նույնպես թռչունի գլխով, աղեղը ձեռին: Բարձրում նկատելի է մի անվի պատկեր: Գոտու վերին մասը զարդարված է երկու շարք սպիտակ գորգանկարով: Հավանորեն այսպիսի զարդանկար եղել է նաև գոտու ներքին մասում, որովհետև թեպետ այս մասը կտրված է, սակայն մնացած փոքրիկ կտորի վրա նկատելի է մի սպիտակ: Մարդկանց հազուադեպ նկարված է գծիկներով, նույնպես գծված են և ձիերը, վերջիններիս գլուխները, մանավանդ ականջները, չափազանց մեծ են, մինչդեռ ոտները շատ կարճ են»¹ (ն.՝ 1):

Ահա այն ամենն, ինչ ասել է Լալայանն իր գտած գոտինների մասին: Նկարագրության մեջ չի երևում, թե որ դամբարանից, երբ և ինչ միջավայրում է գտնվել գոտին: Բավարարվելով թեթևակի նկարագրությամբ, հեղինակը բաց է թողել քանդակների բացատրությունը, գոտին չի մեկնաբանել ինչպես որ հարկն է: Բաց է թողնված նաև գոտու չափսերը: Լալայանը չի ասել, որ ձիերն ունեն նեղ պարանոցներ, իրանները բարակ են, իսկ գավակները հաստ, որ սրանց մոտ սմբակների փոխարեն երևում են կեռ մագիլներ և երկար ու սրածայր պոչեր:

Այն, ինչ Լալայանը ներկայացնում է որպես «բղզաձև ման մի միջատի պատկեր», այդ թռչունն իրականում արև աստծո կապի սիմվոլն է, որ թռիչքի պահին երևում է ձիուց վերև, ճիշտ այնտեղ, որտեղ երևում է Սանահինի գոտու վրա քանդակած ագռավի պատկերը. միայն այն տարբերությամբ, որ Սանահինի գոտու վրայի թռչունը կանգնել է ձիու մեջքին, իսկ Սևանի ավազանի գոտու վրա քանդակած է թռիչքի պահին: Ինչ վերաբերում է «բարձրում նկատվող անվի պատկերին», ասվա ենթադրում ենք, որ դա ոչ թե անիվի պատկերն է, որի ներկայությունը գոտու այդ մասում չի արդարացվում և պատկերն էլ բնավ անվի նման չէ, այլ դա արևի նշանն է, որպիսին քանդա-

¹ Ե. Լալայան—«Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում», Երևան, 1931 թ., էջ 186—187:

Վաճ է և Սանահինի գոտու և բրոնզե շատ այլ իրերի վրա: Սեփանի ավազանում հայտարարված բրոնզե իրերի մեջ արևը պատկերող սիմվոլիկ շատ նշաններ ունենք, որոնք, ինչպես երևում է, արևապաշտության շրջանում տարածված են եղել լայնորեն: Ամենից ավելի տարածված են արևի գունդը պատկերացնող ճառագայթավոր կտրված քներով անվաճ սկավառակները:

Նկ. 1. Սանի ավազանում հայտնի գտած բրոնզյա գոտու բեկորի քանդակները (վերաբաղընթյուն)

Հայտնի է, որ հնում շատ ժողովուրդների մոտ արևի գունդն իր պտույտի պահին պատկերացվել է, որպես անիվ:

Գերմանական դիցաբանության մեջ անիվն արևին համագոր հասկացողությամբ է պատկերացվում: Ասորու-բաբելացիներն Ասուրին պատկերացնում էին թևավոր գնդի ձևով, եգիպտացիները նույնպես իրենց Հայր աստծո խորհրդանշանը ներկայացնում էին՝ Արևը պատկերող անիվով:

Արևի գունդը հայոց մեջ նույնպես ներկայացվել է անիվի պատկերով:

Շին ատեն Արևու տոնը կատարելու միջոցին կրակ դար-

ձած անիվներն օդը կնետեին... կամ լուսնին վար կգլորեին արևը խորհրդանիշ ուզելով... Որք ընդ արեգական մերկ չկարեցեն՝ հայել հային ընդ ջուրն և դամենայն խակ դանիւն տեսնին»¹

Եղնիկ Կողբացին խոսելով հունական իմաստասիրության մասին գրում է.

«Եւ այնու կենդանութեամբ, ասն, ամենայն արարածք զնորա բնութենէն կախեալ կան, որպէս ճառագայթք արեգական զանուէն կախեալ կան: Եւ ինքն մի է և բազում, և բազում է և մի, որպէս արեգակն մի է և բազում, զի մի անիւ է և բազում՝ ճառագայթք»²

Հնում արևի սկավառակը պատկերացվել է որպես անիվ, նրա ճառագայթները՝ որպես անիվի ճաղեր, իսկ ընթացքը՝ անիվի պտույտ:

Այսպիսով Լալայանի նկարագրած գոտու վրայի անիվի պատկերն արևի սիմվոլիկ պատկերացման մարմնավորումն է:

Ե. Լալայանի նկարագրած գոտու վրայի ձիերի պատկերներն իրենց քանդակի ոճով և արտաքին տեսքով նման են Սահահինի, Մուսի-Նրի, Ախթալայի գոտիների վրա եղած քանդակներին: Այս գոտու վրա փորագրված ձիերի պարանոցներին դրված լուծը՝ հար և նման է Սահահինի գոտու ձիերի վզերին դրված լծին: Այս իրողությունը մենք ընդունում ենք որպես երկու միմյանցից ոչ հեռու գտնվող շրջանների միջև գոյություն ունեցած կապի ապացույց և թերևս նաև արվեստների մեջ եղած փոխադարձ ազդեցի հետևանք: Գոտու վրա քանդակած ձիերը Արևաստծո ձիերն են, որոնք անբաժան են Արևից:

Թռչնադուլ ռոսորդների (Սևան, Մուսի-Նրի) և ձիերի (Սահահին) ֆալուսի նշանները, անտարակույս կապվում են հայր իշխանական շրջանում անտեսության մեջ տղամարդու ունեցած իշխող դերի և ծննդաբերության ու բերքի պաշտամունքի հետ: Առաջին հաղթամայակի սկզբներում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհում անտեսության մեջ հիմնական միավորը նահապետական ընտանիքն էր, որի գլուխ կանգնած էր տղամարդը:

¹ «Անդեռ ամսօրյա», Վիննա, 1929 թ., էջ 638, «Արևը հայոց ժողովրդի պատկերացումների մեջ», Գ. Ա.:

² Եղնիկ Կողբացու «Եղնիկ Աղանդոց», Վենետիկ, 1826, էջ 203—204:

³ Բ. Բ. Պիտրովսկի—«Հայաստանի պատմության և կուլտուրայի համալսարանի հիմնադրամ», էջ 19; առանձնատիպ ՀՍՍՌ ԳԱ, 1944 թ., № 3—4 Տեղեկագրեր:

Սա այն շրջանն էր, երբ նախաքնիկը պաշտամունքի առարկաները սեպտիմոսիոսի նյութականացումը և պաշտում էր:

Սեանի ավագանու՝ հայտաբերված բրոնզե պոտու վրա քանդակած թռչնազուլի աղեղնավոր մարդիկ հետադայում Միհրապաշտության շրջանում լրիվ մարդացել են (անտրոպոմորֆիզմ) և դարձել Միհրի գործակից ու ջահակիր կրառետես և կառառպատես պատանիները: Սրանք իրենց ձևերով բռնած նախկին աղեղները այժմ փոխարինել են ջահերով, որոնք սիմվոլն են լույսի և խավարի:

* * *

1894 թվին Մեսրոպ Լախակոպոս Տեր-Մովսեսյանը Սանահին գյուղում գյուղացիներից վերցրել է բրոնզե մի գոտի, որի մակերեսը մեծ մասամբ ծածկված է իրար հյուսված հայկական «շ» դրի ձևն ունեցող նշաններով և որը թողնում է շղթայի տպավորություն: Գոտու եզերքներով անցնում է պծիկներով արված գծեր: Գոտու եզերքներում ծակեր չկան: Գոտին մեջքին կապելու համար նրա ծայրերում արված է երեքական ծակեր, որից մեկականը ջարդվել է, ծայրերի անկյունները կլորացված են:

Գոտու նյութը բրոնզ է, նրա երկարությունն է 84 սմ, լայնությունը՝ 8,5 սմ: Գոտին ամբողջական է և այժմ գտնվում է Հայկական ՍՍՌ Պետ. Պատմական թանգարանում (ինվենտար № 691):

1946 թվին հունիսին Հայկական ՍՍՌ-ի Ալավերդու շրջանի Սանահին գյուղի բնակիչ Մոսիսյան Գարեգինը նույն գյուղի կոլխոզի ակումբի բակում հողային աշխատանք կատարելու ժամանակ հանդիպում է մի դամբարանի: Շուրջ երկու և կես մետր խորություն մեջքից նա հայտաբերում է կենդանազարդ մի կնուճ և բրոնզե գոտու մի քանի կտորներ: Ըմբռնելով իր գյուղափ աշխատական և հնագիտական նշանակությունը կոլխոզինի Մոսիսյանը դադարեցնում է հողային աշխատանքները և իրերը Հուշարձանների Պահպանության կոմիտեի միջոցով հանձնում է Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարանին, գույքամատյան № 1787—8449:

1946 թվին օգոստոսի 28-ին Մ. Մ. Գերասիմովը և Պոլիտեխնիկ ինստիտուտի ուսանող Արամազդ Պողոսյանը¹ մեկնում են

¹ Օղավելով առիթից մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Ընկ. Ա. Պողոսյանին այն բանի համար, որ նա սիրամտաբար կերպով իր մաս

Սանահին գյուղ և պեղում Գ. Մոսինյանի գտած դամբարանը:
 Ըստ Ա. Պողոսյանի տված գրավոր հաղորդման գերեզմանն ուղղված է եղել արևելքից արևմուտք, նրա երկարությունն եղել է 2,4 մետր, լայնությունը՝ 1,4 մետր, խորությունը գետնի մակերեսից 2,3 մետր: Գերեզմանի ներսի պատերը շարված են եղել դաշտային անմշակ քարերով, դամբարանն ունեցել է կամարաձև ծածկ, Գերեզմանը լցված է եղել անձրևաջրերից բերված փխրուն հողով, Կմախքից պահպանված է եղել միայն գանգոսկրի մի քանի բեկորներ և մի քանի առամներ: Այս դամբարանից դուրս են հանվել 12 կավե ամաններ, 4 բրոնզե ապարանջաններ, որից մեկը դարդարուն, ավելի քան 1500 հատ մասսայից և սերգոլիկից պատրաստած ուլունքներ, մի քանի հատ մատանիներ, բրոնզե դարգարանքներ և մանր ու խոշոր եղջյուրավոր անասունների ոսկորների մնացորդներ: Դամբարանից հանված իրերն այժմ գտնվում են Պետական Պատմական թանգարանում (Երևան):

Ամենից սուղ անցնենք կճուճի նկարագրությանը:

Կճուճն ունի 18,5 մ բարձրություն, նրա փորի տրամագիծն է՝ 35,3 մ, բերանի տրամագիծը՝ 12,4 մ, հատակի տրամագիծը՝ 11 մ: Պարանոց չունի, շուրթերը լայն են ու տափակ՝ պատերի հետ մերված: Ունի երկու տափակ, նուրբ շինված կամարաձև կանթեր, երրորդ և չորրորդ կանթերի փոխարեն ունի ձևաքով պատրաստած վազրանման երկու կենդանիների վերադիր արձանիկներ, որոնք ամրացված են եղել կճուճի վրա մինչև նրա թրծելը: Կենդանիներից մեկն այժմ կոտրված է, Կանթերի և վազերի արանքներով ցածրից, կողերի պատերի վրայով, դեպի բերանն են սողում չորս միատեսակ օձեր: Կանթերը, շուրթերը և օձերի մարմինները նախշված են միատեսակ իրար հատուկ փշատերև գծերով:

Կճուճը շինված է գրգի վրա, լավ չմաղած կավահողից, թրծված է բաց հնոցում՝ ցածր ջերմաստիճանի տակ: Գույնը սև է, անփայլ և անղարդ:

Դառով քննության առնվող բրոնզե գոտուն, պետք է ասել, որ նրա թիթեղը ձուլված է մեծ վարպետությամբ և ունի մեկ միլիմետր համաչափ հաստություն, թիթեղադաշտը դարդարված գանձով այս դամբարանին վերաբերող նյութերը՝ պեղման մանրամասնությունների մասին, դրեց մեր արամեզրության տակ՝ անարգել օգտագործելու նպատակով:

է քանդակներով: Թիթեղի կտորները միացված են, դոսին ամբողջացված է: Դոսու աջ ծայրից պահպանում է մի կտոր՝ երկու ձիերի քանդակների հետ: Դոսու երկարությունն է 96,5 սմ, լայնությունը՝ 15 սմ:

Նկ. 2. Օձադորդ կճուճ, գտնված Սանահնի դամբարանում

Դոսու վրա երեք տեղով փորագրված են քառաձիեր, սրանց միջև եղած ազատ տարածությունները քանակապես սանտիմետր է: Քառաձիերը վերցված են 12 սմ երկարություն և 6,5 սմ լայնություն ունեցող փակ շրջանների մեջ: Ձիերն իրականում լինելով իրարից տարբեր, իրենց փորագրման ձևով և արտաքուստ միատեսակ են: Նրանց բոլորի պարանոցները երկար են՝ դեպի մարմինը հաստացող ու կոր, ականջները՝ նույնպես երկար են և դեպի առաջ կախված, սմբակները նմանեցված են կեռ մազիկների, պոչերը կարճ են:

Դոսու «Բ» վերջավորություն վրա քանդակած ձիերի պոչերը տարված են դեպի վեր:¹

¹ Պայմանականորեն ընդունում ենք դոսու ձախ վերջավորությունը «Ա» ծայր, իսկ աջ կողմի վերջավորությունը՝ սրպես «Բ» ծայր:

Բոլոր երեք ձեռքառյալները քանդակված են զույգ-զույգ և պատկերացված են քառասորով վաղքի ժամանակ: Ձիերից մի քանիսն ունեն ֆալուս, իսկ մնացածներն փորերի տակից կախված են պարուրածն ղծեր: Գոտու «Ա» և «Բ» ծայրերին արված են երեքական ծակեր, գոտին մեջքին կապելու համար: Գոտու երկու եղբերով նույնպես արված են ծակեր՝ շորի կամ կաշվի վրա ամրացնելու համար կամ մի այլ նպատակով: Թիթեղի վրա ազատ տարածություններ չեն թողնված:

Գոտու «Ա» ծայրին քանդակված հետևի զույգի ձիերի մեջքից վերև երևում է արևի Ծ մմ տրամադիծ ունեցող ճառագայթաձև սկավառակը:

Արևի այս դիրքը մենք ընդունում ենք որպես արևածագ—գարուն, քնության դարձոնք: Այնուհետև արևի դունդը շարժվելով դեպի առաջ, գոտու թիթեղի կենտրոնում քանդակված քառաձիերի մոտ երևում է երկու տեղով:

ա) Այս քառյակի հետևից ընթացող զույգի ձախ կողմի ձիու գավակի վերելը: Այս դեպքում արևը գտնվում է ղենիթում:

բ) Այնուհետև արևի նշանն իջնելով ցած, երրորդ անգամ երևում է նույն քառաձիերի առջևից սլացող զույգի աջ կողմի ձիու կրծքի դիմաց: Արևի այս դիրքը ընդունում ենք որպես մայրամուտ:

Այս արևի սկավառակը մայրամուտի կետից նորից բարձրանում է վեր ու չորրորդ անգամ երևում է գոտու «Բ» վերջավորության վրա քանդակված ձեռքառյալի մոտ: Այս դեպքում արևը գտնվում է երկրորդ արևածագում՝ իր երկրորդ գարձոնքում: Արևի այս դիրքն ամենին չի տարբերվում առաջին անգամ երևացող արևի դիրքից:

Այսպիսով գոտու վրա քանդակված արևի նշանը կատարեց իր մի օրվա լրիվ պտույտը:

Ներսես Շնորհալին արևի մասին տալիս է հանելուկի ձևով անսովորաբար հետևյալ պատկերը.

«Տեսի զմանուկ մի որ ծնանէր,
 Եւ ի նոյն օրն մեռանէր.
 Յետ թաղելոյն դարձեալ յառնէր,
 Ի այլ գեղեցիկ դինքն ցուցանէր»¹

¹ Ն. Շնորհալի—«Բանք Հափաւ», Վենետիկ, 1830, էջ 564 (Ի Ա. Արեղակն):

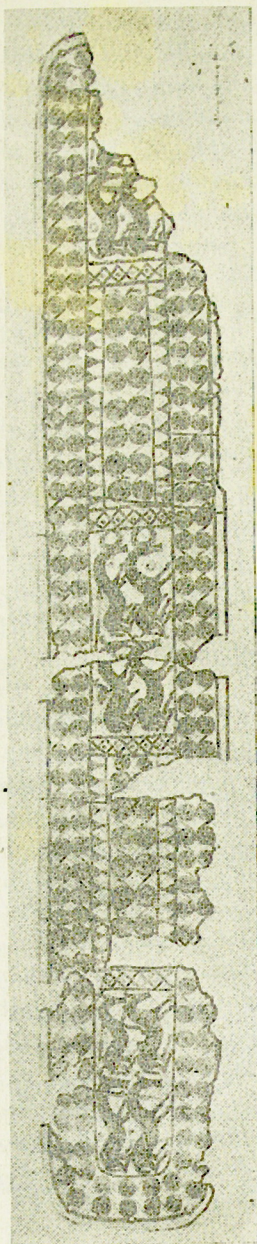
Սա ամբողջությամբ վերաբերում է Սանահինի գոտու վրա քանդակած արևի մեկ օրվա շարժմանը:

Գոտու թիթեղի վրայի չորրորդ պատկերը մի թռչունի քանդակ է, որը նմանեցված է ագռավի: Գոտու կենտրոնում արևի մայրամուտի վայրում երևում է հինգերորդ ֆիգուրը՝ լուսնի եղջյուրավոր պատկերը, որի հետ թելում է թե, ձեռքը պայքարի մեջ են մտել:

Գոտու վրա վեցերորդ ֆիգուրը, որ երևում է ընդ որ քառաձիերի առջևի զույգերի ձախակողմյան ձիերի պարանոցների մոտ, դա վերից արձակած նետերի պատկերն է: Բոլոր քառյակների վերջին զույգերի պարանոցները ծակափակներ ունեցող լծանման հարմարանքով միացված են իրար: Դա յոթերորդ ֆիգուրն է:

Նկարագրած պատկերներից բացի, գոտու վրա մնացած ազատ տարածություն մեծ մասը լցված է երկրաչափական նշաններով և անվերջ ծնվող ու մեռնող պարույրներով:

Գոտու վրա փորագրված Արևի ծնունդը, նրա ծերությունը (մայրամուտ) և դարձյալ ծնունդը (արևածագ) որևէ աղբյուր չունեն արդյո՞ք գոտու եղբերներով անցնող պարույրների անընդմեջ կրկնվող շարանների հետ: Պարույրները որոշ կետից սկիզբ առնելով՝ ծնվում են և իրար չհատող պտույտների միջոցով հասնում են անկման կետին և դարձյալ ուղորտվոր գալարումներով պտտվում ու դուրս գալով մեկի միջից կազմում են նոր պտույտ: Այսպես անվերջ պտտվում են

Նկ. 3. Բլանդի գոտի գտնված Սանահինի դամբարանում (գծագրում թյուն ճարտ. Լ. Մադյանի)

ու կրկնվում նմանվելով արևի օրական պտույտին: Ոլորտները հնում հավիտենականության սիմվոլ են եղել:

Վերևում նկարագրված բոլոր պատկերները և երկրաչափական նշանները քանդակած են ձեռքով, սրածայր մետաղյա գործիքի միջոցով՝ ուրույն, նուրբ և բարձր ճաշակով: Ակներն է թիթեղադաշտը փորագրող անձի ստեղծագործ երևակայությունը: ու մեծ վարպետությունը:

Նախարանիկի համար բնության մեջ տեղի ունեցող երեվույթներն էությունը մնում էր անվերջանալի և առեղծվածներով լի: Բնության ոչ բոլոր չար դիպվածներն դեմ էր, որ նա կարողանում էր կռվել, նա իրեն երբեմն մենակ էր զգում, այդ իսկ պատճառով շատ հեռավոր ժամանակներից նա իրեն դաշնակից էր փնտրում կենդանիների մեջ: Բնության դեմ մղվող դաժան պայքարում մարդը որոշ խմատով կախման մեջ էր ընկնում կենդանական առանձին խմբերից:

Կենդանիների մեջ Հայաստանի հին բնակիչը տեսնում էր նույն ոգին, ինչ որ մարդու մեջ: Այդ ոգին, որպես թե պիտի ապրի նաև կենդանու մահից հետո՝ մարդու ոգու նմանությամբ: Այստեղից էլ մարդու համար պատկերանում էր, թե կենդանին կարող է մարմնացված աստվածություն լինել, կամ կերպարանափոխված մարդկային ոգի, որը նոր կյանք է գտել կենդանու մեջ: Եվ ահա սկիզբ է առնում առտեմիզմը, որի մնացորդները երևում են մեր ժողովրդի հավատալիքների, սնտիապաշտությունների, նախապաշարունակների, բանահյուսությունների մեջ և հնագիտական իրերի վրա:

Տոտեմի կենդանին անձեռնմխելի է, սրբազան, այն հանաչվում է որպես տվյալ տոհմի, ցեղի, մարդկային խմբի, մինչև իսկ ընտանիքի նախածնողը՝ նախահայրն ու նախամայրը: Ցեղը, երբեմն նաև տոհմը նույնպես կոչվել է իր տոտեմ կենդանու անունով: Սրբազան տոտեմը գտնվել է տաքուր հովանավորման ներքո:

Հայկական լեռնաշխարհի հին բնակիչն իր սկզբնական հավատալիքները կապել է տոտեմի հետ, իսկ էլ ավելի ուշ կենդանիների պաշտամունքը փոխարինվել է երկնային լուսատուների պաշտամունքով:

Կրօնածխական ըմբռնողության հետ կապված հասկացողությունները կենդանական աշխարհից փոխադրվել են անկենդան աշխարհը: Մարդն իր հավատալիքները կապել է լուսատուների հետ, նրա պաշտամունքի առարկաները, աստվածները երկրից բարձրացան երկինք:

Խոսելով լուսի և կրակի առաջացման պատճառների մասին, Ալիշանը գրում է.

«Եթե ասոնց պաշտոնն կանխեր է ոմանց ազգաց մեջ և լույսը երկնից երկիր իջուցեր է, կրնամք կարծել թե թերևս Հայք՝ երկրե երկինս հանած ըլլան զայն պաշտոն»¹

Մարդն իր հավատալիքները կապից Արևի, Լուսնի և մնացած հինգ լուսատուների, այն է՝ Փայլածուի, Արուսյակի, Հրատի, Լուսնթափի, Երեակի հետ: Այս լուսատուների մեջ Արևն էր ամենազորը, իր ջերմությամբ և լույսով կենսաբարձր ու հզորը. հավանաբար, հենց այդ պատճառով էլ այն ճանաչվեց ամենազոր՝ տարածական պաշտամունք: Նախաբնիկն իր երեակայության մեջ Արև աստծուն առանց գործակիցների չէր պատկերացնում, և ահա, այստեղից էլ առաջացան նրա գործակից կապավոր թռչունները (Ագռավ, Անդղ, Արծիվ), ձիերը, իսկ էլ ավելի ուշ նաև մարդիկ (Միհր—Արևի գործակից) Կառուեա և Կառառպատես:

Մեր կողմից քննության առնվող գոտիները կապվում են Հայաստանի բնիկների այս շրջանի արևապաշտական համոզմունքների հետ: Ավելի ուշ, լուսատուների պաշտամունքը փոխարինվեց նոր աստվածներով, Արև գլխավոր աստվածը մարդացվեց, առաջացավ Միհրը, որն աստիճանաբար հզորանալով վանեց բոլոր աստվածներին ու ինքը դարձավ երկնքի սյունը, հզոր աստվածը: Այս մասին իր տեղում:

* * *

Դառնալով գոտու պատմական և հնագիտական արժեքավորմանը, կարևոր ենք համարում նկատել, որ մեզ հետաքրքրող առարկաները գտնված են առաջին հազարամյակի (մ. թ. ա.) սկզբներին պատկանող դամբարաններից, որոնցով հարուստ է Հայաստանը և հատկապես Սեանի ավազանն ու Լոռին:

¹ Ղ. Ալիշան—«Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց», Վենետիկ, 1895, էջ 42:

Հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհը հեռավոր անցյալում կովկասում բրոնզի կուլտուրայի ստեղծման ու տարածման գործում իր արժանավայել տեղն է զբաղիլ:

Հազարամյակներ առաջ այստեղ պատրաստում էին բրոնզե գինեքեր, գործիքներ, պերճանքի պարագաներ, պաշտամունքի առարկաներ. վերջին խմբի մեջ են մտնում Սևանի և Սանահինի հնագույն շրջանին պատկանող դամբարաններից հանված բրոնզե քանդակազարդ գոտիները: Այս գոտիներն առաջին խոսուեն վիաներն են, որ ամբողջական գաղափար են տալիս հին Հայաստանի բնակիչների արևապայտական համոզմունքների մասին: Այս գոտիների գոյություն փաստը, որպես առարկայական ապացույց, օգնում է մեզ պնդելու, որ առաջին հազարամյակի (մ. թ. ա.) սկզբներում Հայկական լեռնաշխարհը ևս գտնվում էր արևապաշտության ոլորտում:

Արևի և կրակի առօժի պաշտամունքը շատ ավելի խոր է թափանցած հայ քաղաքակրթության ծալքերը և նրա հավատալիքով շատ ավելի են տոգորված եղել հայ դանգվածները, քան կարծվում է մինչև հիմա¹:

Արդարև արևի պաշտամունքը խոր արմատներ է ունեցել հայոց մեջ և այն տարածվել է Հայաստանի սահմաններից շատ հեռուները: Արևը միշտ շրջել է արևավառ Հայաստանի բնակիչների հետ՝ նրա մայր երկրում և նրան մատուցել լույս ու ջերմություն, ապահովել նրան բերքով և այլ բարիքներով: Թերևս այդ էր պատճառը, որ երբ կենսատու արևի հրավառ գունդը խավարում, կամ ծածկվում էր անթափանցելի ամպերի տակ, հուզվում էր արևոպաշտ բնակիչը և ընկնում հուսահատ-սխրություն մեջ ենթագրիկով, որ քաջքերը փակած պիտի լինեն արևի դեմը: Արևի հաճախակի կորուստն ի վերջո նրան բերեց այն մտքին, թե անհրաժեշտ է պաշտվող Արևի պատկերը մշտապես ունենալ աչքի տակ, և իրոք, այն տեսքով, ինչպես նա պատկերացնում էր արևի ճառագայթավոր գունդը՝ նկարեց իրի վրա և արևի փոխարեն սկսեց պաշտել այդ իրը:

«Հնագուների համար՝ Արեգակն առիթ մ'էր կրոնից, հետո պատվելի եղավ, և այլ հետո պաշտելի. պաշտոնն ուղեց չտեսած ատենն այլ տեսնել զԱրեգակն. և հնարեց անոր պատկերք, նախ բնաձև և, ապա անձնական և մար-

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1927 թ. № 8, էջ 453:

դաձե... Հաւանոր հին Հայք ուրիշ ազգաց պես՝ նախ զԱրեւ-
գակն պատված և պաշտած պիտի ըլլան՝ ետէինս, իբ
տոներուց շրջանին մեջ, մանավանդ ծագած ու ծածկված
ատեն՝ ի հորիզոնի։ հետո բոլորակի ձևով ներկայած, ապա
և մարդակերպ... հետո և առանձինն անուն տալով իբրեւ
զատ ասածն. և այսպես այլ և այլ ազգք այլ և այլ կեր-
պով կոչեցին։ Քաղաքացիք՝ Բել կամ Բահաղ, Ասորեստան-
ցիք՝ Աքուր կամ Ասուր, Պաղեստինու զանազան ազգք՝
Բելփեգովր, Մոդոք, Փյունիկեցիք՝ Ադոնիս, Պարսկք՝ Միհր,
Եգիպտացիք՝ Օսիրիս, Հույնք և Լատինք՝ Փեքեոս և այլն»։¹

Կոմենտարիաներն ավելորդ են։ Ալիշանի կարծած
«բոլորակի ձևով» Արեւը պատկերացված է Սեանի ավազանի և
Սանահինի գոտիների վրայի քանդակների միջոցով. իսկ այս
գոտիները պատկանում էին հին Հայաստանի բնակչի արեւին
նվիրված համոզմունքներին։

* * *

Արեւը միշտ դիտվել է որպէս ջերմութեան և լույսի կենսա-
բար աղբյուր։ Արեւավառ Հայաստանի հին բնակիչը մեծ սպա-
սելիքներով և հույսերով կապված է եղել Արեւի հետ և երկրպա-
գել ու զոհ է մատուցել նրան։ Այդ բանը երևում է քսենոֆո-
նյան ժամանակի Հայաստանում արժեքների կողմից արեւին
մատուցվելիք զոհերով, որի մասին վիպուկական ենք հանդի-
պում «Անարագիւս»-ում։

«Ապա Քսենոֆոնտը մեկնեց տանելով գլուղապետին
նրա ընտանիքի քով, և իր պառավ ձին, որ ստացել էր՝
տվեց գլուղապետին, որ կերակրե ու զոհ բերե, որովհետեւ
լսել էր՝ Թե նվիրատրված է Արեւին»։²

Անշուշտ Քսենոֆոնի ժամանակ Հայաստանը արեւ էր
պաշտում։ Վիպուկականներ ունենք այն մասին Թե.

«...կային և Հայք Արեգակնապաշտք կամ Արեգնա-
պաշտք... են ունենք Հայկազյանք և հայ լեզուաւ արեւա-
պաշտք, և կոչին արեւորդիք... և ընդ որ (կողմն) երթայ
արեգակն՝ ընդ այնմ երկրպագանեն և պատվեն...»։³

¹ Ղ. Ալիշան—«Հին հայկառք», էջ 84—85։

² Քսենոֆոն—«Անարագիւս», հատված 7, գիր 4-րդ, գլուխ 5 (33), ահադ.
Հ Մանադյանի թարգմանությամբ. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի
պատմության, Երևան, 1944 թ., էջ 391։

³ Ղ. Ալիշան—«Հին հայկառք», էջ 85—93։

Հաղարամյակների ծալքերում թողնելով իր սկզբնական ուժն ու զորությունը, բոլորի համար բարի փրկիչ և կենսարար արևը ժողովուրդների հավատալիքում աստիճանաբար թուլացավ և որպես պաշտամունք օտարացվեց, բայց չմահացավ, այլ ապրել սկսեց իր վտփոխականների միջոցով մարդկային կերպարանքով: Թեև դոյության կռվում պարտվեց, մոռացվեց, բայց այնուամենայնիվ նրա վերապրուկները մինչև այժմ էլ մնում են հայոց մեջ և օտար ժողովուրդների մոտ:

Նթե հին հույները և փռյուզացիք իրենց քաղաքները կոչեցին Աթանաս, իսկ Աթանասն Արևի աստվածն էր, ապա եգիպտացիք և քաղկեացիք քաղաքներ նվիրեցին Արևին և կոչեցին Արևդակ քաղաք (Հելիոպոլիս):¹ Նույնը երևում է մեզ մոտ տեղանունների և անձնանունների մեջ: Մինչև այժմ էլ զործածական է մեզ համար.

«Երբմնածև կամ փաղաքանոք՝ Արևդ սիրեմ, եթե Արևդ սիրես, Արևուդ մեռնեմ»:²

Անձնանունների մեջ՝ Արփիկ, Արփենիկ, Արև, Արևիկ, Արեգնապան և այլն: որոշ դեպքերում որպես գեղեցիկ հասկացողություն լեռների, վայրերը կոչվել են՝ Արևիկ, Տարոնում կա «Արեգնածագ» անունով բլուր, Մեղրին հնում կոչվում էր Սյունիքի Արևիկ գավառը, Սևանի լճի հյուսիսային կողմում ընկած լեռնաշղթան Արեգունի է կոչվում և այլն:

Արևապաշտությունը չի սահմանափակվել մի ժողովրդի մեջ և մի երկրով, այն երկրածավալ կրոն է եղել Արևելքում և Արևմուտքում Արևի պաշտամունքը ընդգրկել է մարդկության զգալի մասը և ապրել է բաղմամբով դարեր: Այժմ դժվար է նշեց արևի պաշտամունքի սկիզբը կամ վերջը, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի, այնպես էլ մյուս երկրների համար. թեև ոմանք փորձում են արևապաշտության սկիզբը որոնել Բաբելոնում...

Հիրավի, անհնարին է գտնել արևապաշտության սկիզբը կամ վերջը, առավել ևս նրա հայրենիքը, քանի որ արևապաշտությունը մի երկրում սկիզբ առած երևույթ է, այն համամարդկային է, այնքանով, որքան

«Հին, մարդկության չափ հին է պաշտամունքը «լույս»-ին»:³

¹ Ն. Տաղավարյան—«Հայոց հին կրոնները» Կ. Պոլս, 1902, էջ 25.

² Ղ. Ալիշան—անդ. 87—88.

³ Գր. Նսանյան—«Կորնթյան Նամականի», Բուքրես, 1938 թ. էջ 50.

Անուրանալի իրողութիւնն այն է, որ այժմյան Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում ապրող եզիդիները մինչև այսօր էլ երկրպագում են Արեւին: Արեւ եզիդիներէ մօտ կոչւում է Շամս: Շամսն արարելէն նշանակում է Արեւ:

Արեւի երկրպագման արարողութիւնը կատարւում է այսպէս՝ առաւոտները արեւածագից առաջ ձերուէնի եզիդիները չոքում են զետնին դիմքով դեպի արեւելք և սպասում արեւի ծագմանը: Երբ հետո արեւելքում հորիզոնը ծիրանազույն է հագնում և սահելով աստիճանաբար բարձրանում է արեւի գունդը, նրանք չոքած վիճակում բարձրացնում են աջ ձեռները և դնում ճակատներին, ապա իջեցնում են զետնին և կրկին բարձրացնելով դնում են կրծքերին կիսով չափ խոնարհւելով դեպի նորածագ արեւը և նորից ձեռները դնում ճակատներին ու այսպէս երեք անգամ կրկնում են իրենց աղոթքը նոր ծագող արեւի հրավառ գնդի առաջ:

Աղոթում են ամենակարող Արեւին «Շամսին», որ նա օգնի իրենց ընտանիքին և անասունները պահպանի, զաւակ չունեցողին որդի պարգեւի, հիվանդներին առողջութիւն բերի, նեղ տեղն ընկածներին օգնութեան հասնի և ազատի նրանց ամեն տեսակ չարիքներից:

Նրանք երգւում են Շամսի անունով ասելով.

«Շամս Մալա մըն խարաբէկ, ագար մըն ֆաստիկա տա կըրիս» — (Շամսը տունը քանդի, թե ես բամբասել եմ քեզ):

«Շամս կյուրն մըն բկածա ագար մըն պաղե տա դիլիս» — (Շամսը թող սպանի որդւոս, եթե գողացել եմ ոչխարդ):

Երբ ընկնում են դժվար կացութեան մեջ և օգնութեան պահանջ են զգում, դիմելով Շամսին ասում են.

«Յա Շամս աշու քումակե բըդի մըն»

(—Ով Շամս, դու օգնութիւն տուր ինձ)

Երբեմն անիծում են իրար: Ի դեպ, այս առթիւ կան բազմաթիւ ասացվածքներ. օրինակ ասում են.

«Բրա Շամս կուրե տա բկումա»

(—Թող Շամսը որդուդ սպանի)

Շամս դովլաթե տե բզալինա

(Շամսը քո դովլաթը կտրի):

Իր սկզբնական ուժն ու զօրութիւնը թողնելով հազարամյակների խաւաբում, բարի, փրկիչ և կենսաբար Արեւը ժողո-

վուրդների հավատալիքում աստիճանաբար թուլացավ և որպես պաշտամունք օտարացվեց, բայց չմահացավ: Արևի պարտու-թյունը նրան մահվան չհասցրեց, այլ նա ասլերի սկսեց փոփոխակներն միջոցով, մարդկային կերպարանքով:

Ոտելով իրոկեզական տոհմի մասին, հնդկացիների յուրահատուկ բարբարոսական կրոնական պատկերացումներին վերաբերող մասում Ֆրիդրիխ Լենգելը գրում է.

«Նրանց ղեցարանությունը դեռ մինչև այժմ էլ ամենեին քննադատորեն ուսումնասիրված է: Նրանք իրենց կրոնական հասկացողությունների մարմնացումները—ամեն տեսակ ոգիներ—պատկերացնում էին արդեն մարդկային կերպարանքով, սակայն բարբարոսության ստորին աստիճանը, որի վրա գտնվում էին նրանք, դեռ չի ճանաչում շոշափելի պատկերներ, այսպես կոչված կուռքեր: Դեռ իշխում է ընտելյան և տարերային ուժերի պաշտամունքը, որը սակայն սկսում է զարգանալ դեպի բազմաստվածություն»:¹

Անտարակույս պաշտամունքի այս շրջանում է ծնվել Միհրը աներևույթ, բայց Արևը մարմնավորող մարդակերպ նոր աստված, որը զոյամարում հաղթեց Արևին:

Ժայռածին, կամ ստորերկրյա աշխարհից ծնված Միթրան իր ծննդյան առաջին շրջանում, դեռ մանուկ հասակից մենամարտի մեջ է մտնում Արևի հետ և հաղթում նրան, վերջինս (Արևը)

«...ստիպված էր ենթարկվել իր ախոյանի գերադան-ցությանը և նրանից ընդունել իր ինվենտիարը: Հաղթանակողը (Միթրան) դնում է նրա գլխին ճառագայթաբաձակ թաղը, որը նա կրում է այդ պահից սկսած իր ամենօրյա վաղըի ընթացքում: Այսպես կրկին վեր է բարձրացնում նրան և կնքում նրա հետ հանդիսավոր բարեկամական դաշինք, մեկնելով նրան իր աջ ձեռքը: Դրանից հետո այդ երկու դաշնակից գյուղացուկները հավատարմությամբ օգնում են իրար իրենց հետագա բոլոր ձեռնարկություններում»:²

Միթրայի գլխավոր հերոսությունն առասպելական ցուլի սպանությունն է. վերջինիս արյունից առաջացավ երկրի

¹ Ֆ. Լենգել—«Ընդհանրի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Երևան, 1940, էջ 112—113:

² «Միտրա-Միհրի արքայականներն ու զարծակիցները», Երևան, 1947 թ., էջ 297 (վերցված է Ֆր. Գյումոնից, Fr. Cumont):

պաղարերութեանը: Միթրան ճանաչվել է աշխարհի միջնորդը, արարիչն ու փրկիչը: Միթրան հոգիներին առաջնորդում էր հանդերձյալ աշխարհ. այստեղ Միթրան դատավոր է, նրա դատավարական սեղանի առջև պետք է կանգնեն ըլլող մեռյալները:¹

Մի այլ վարդապետում Միթրան ծնվում է ծառից, նա գլխին ունի փուռագիական գդակ, աջ ձեռքին դանակ, ձախ ձեռքին լապտեր խավարը լուսավորելու համար:²

Այսպես էին մտածում Միթրայի մասին հնում, հավատում էին նրա դալստյանը, սպասում էին նրա ատյանին, վերջին դատաստանին:

Լինելով արևի, լույսի և կրակի աստվածը, նա մարդկութեանը ջերմություն, լույս և կյանք էր խոստանում՝ հակառակ լինելով չարին ու խավարին:

Ավանդաբար ասում են, թե Ասորեստանի Սարգոն թագավորը նույնպես ծնվել է անարատ կույսից, նա ինքն իր մասին գրել է.

«...են Սարգոնս Ագաթայի հզոր թագավորն եմ. մայրս ինձ հղացել է առանց հորս օգնության»:³

Ասորա-բաբելոնական աստված Թամմուզը, որը համարվում էր փրկիչ, նույնպես, ըստ ավանդությունների, ծնվել էր կույսից: Սրա մայրը՝ Իշտար աստվածուհին հղանում է մարտի 25-ին և կույս աստվածուհին անաբատ հղությամբ ծնում է Թամմուզին:

«Միթրային նրա խորագիր քար արձանները սովորաբար ցլապալան են ներկայացնում, նրա աջ և ձախ կողմում կանգնած են երկու պատկերներ. կրաբուս և Կառառպատես՝ լապտերները ձեռքերին: Առաջինը յուր լապտերը վեր է բռնած (առավոտ), երկրորդը գլխիվայր (երեկո): Այս երրորդությունն իրապես ձուլված մի անձնավորություն մեջ. միևնույն Արևն է»:⁴

Հին Պարսկաստանում ամենափառահեղ կրոնածիսապան արարողությունները նվիրված էին լինում Արև աստծուն.

«Արևին մատուցելիք ողջունի թափորը արևածագին»

¹ М. Брикнер—«Страдающий бог в религиях древнего мира», Москва, 1923 г. էջ 34—35.

² Հմմտ. Բ. Խալաթյանց—«Հայ ժողովրդական դոկտրինական վեպը», էջ 63—64.

³ Նիխամդ—«Աստվածածնի տոնը», Երևան, 1928 թ. էջ 10:

⁴ Բ. Խալաթյանց, առջ. էջ 62:

առաջ կկազմվեն: Քահանայապետը թափորը կառաջնորդե-
րանքը կհետևեն Մոզերու երկար շարան մը անրիժ ճերմակ
հագնված: Տաղեր կերգեն ու արծաթյա բուրվառներուն
մեջ սուրբ կրակ կտանեն: Մոզերուն կհետևեն 365 պա-
տանիներ՝ կարմիր հագնված, որոնք կհերկայացնեն տար-
վա 365 օրերը և կՐԱԿԸ: Ասոնց կհետևեր ԱՐԵՎԻՆ, ԿԱՌԲԸ,
թափուր, ծագկե պսակներով զարդարված, որում լծած
կլլային հոյակապ ճերմակ ձիեր—զուտ ոսկյա ասպազենով:
Հետո կուզար փառավոր կեցվածքով ճերմակ ձի մը, որուն
ճակատը ակունքով զարդարված կըլլար... Ճերմակ ձիուն
կհետևեր թագավորը ոսկեզարդ փղոսկրյա կառքին մեջ
նստած...»¹

Շքաթափորը կազմվում էր արևածագից առաջ և բարձ-
րանում էր Օրոնտես լեռան վրա ու տյանդից խնկարկում և
երկրպագում Արև աստծո երկրի վրա ընկնող առաջին ճառա-
գայթները:

Այսպես էին գիծավորում արևածագը հնում:

Արդ՝ կրկին անգամ անդրադառնալով գոտիների վրա քան-
դակած ձիերի պատկերներին, հարկ ենք համարում հիշատակե-
լոր Միթրան մարդկության հանդեպ՝ երկրի վրա իր գլխավոր
պարտքը կատարելուց հետո՝

«Արևի քառաձի կառքը նստած բարձրանում է երկինք»²:

Կամ ինչպես ասված է մի այլ տեղ, ցլամարտում հաղթա-
նակ տարած Միթրային Արևը

Քառաձի կառքով իր բարեկամին բարձրացնում է եր-
կինք՝ աստվածների անուշակ դրախտը, որտեղ իշխում է հա-
վիտենական լույսը, անսահման երանությունն ու երջանկու-
թյունը:

Հայկական լեռնաշխարհի նախաբնիկը լրիվ դադափաբ-
ուններ Արևի մի օրվա մեջ կատարած պտույտի մասին, սակայն-
նրա երևակայության մեջ արևն իր շարժումը կատարում էր
ամենաարագավազ կենդանու օգնությամբ:

Արևապաշտ ժողովուրդների մոտ Արև աստծո վազքը ան-

¹ Մ. Գ. Յերախյան — «Քրիստոնեություն և ին հեթանոս կրոններու քաղ-
դատական», էջ 470—471:

² Բ. Խալաթյանց — «Հայ ժողովրդական դուրեգողական վեպը», էջ 65:

շուշտ, պատկերացվում էր ձիերի օգնությամբ: Զին որպես արագաշարժ, խելոք և օգտակար կենդանի կապվում էր Արևի հետ, որպես նրա՝ շարժման սիմվոլը:

Հայաստանի հնագույն բնակիչի երևակայության մեջ քառաձի կառքը ստեղծվել էր ոչ թե Արևի ուժը, այլ նրա վաղքի արագությունը, շարժման արագությունը ցույց տալու համար: Քառաձի կառք նստած Արևն արագորեն պատռելով գիշերային խավարը լույս և ջերմություն էր բերում մարդուն, որի կարիքը սուր կերպով զգում էր նա: Ամենուրեք ձիերն անբաժան են Արևից: Տիեզերական անհուն տարածությունը ծառայել է Արևի քառաձի կառքի համար որպես անմրցակից վաղքի հրապարակ: Դեռ ավելին. հին Հայաստանի բնակիչը չի սահմանափակվել Արև աստծո համար ձիեր ստեղծելով միայն, նա այդ ձիերից յուրաքանչյուրին կոչել է որոշակի անունով:

Պոսելով հայոց Տիգրան թագավորի՝ բերած ռազմավարի մասին, Ղ. Ալիշանը գրում է.

«...անհավանելիք է՝ թե և անոնց մեջ ըլլային և հույն Արեգակներ, Ապոլոնի և Փեբոսի կիրպարանք, կառք և երիվարք: Ետնուցս՝ (ձիերուն) գուցե հին ավանդությամբ մի՛ այլ ոչ հին Ոսկեկորիկ գրիչ մի՛ անուններն այլ նշանակե, գրելով «Անվանք վարչաց Արեգական՝ Էնիկ, Մենիկ, Բենիկ և Սենիկ»:¹

Այս անուններն ամենայն հավանակությամբ հայկական ծագում ունեն և առաջացել են նախաքրիստոնեական շրջանի արևապաշտական Հայաստանում: Կարծում ենք, որ Արևի ձիերի անունները կարող էին տեղայնացվել և կոչվել յուրաքանչյուր ժողովրդի մեջ՝ իրեն հարազատ անուններով: Քանի որ Արևի պաշտամունքն անկախորեն և թերևս տարբեր ժամանակներում առանձին երկրներում առաջացած երևույթ էր, ուստի ձիերի անուններն էլ կարող էին նույնպես առաջացած լինել անկախաբար:

Թերևս ավելորդ էի լինի մեր վերոհիշյալ մտքերն հաստատել մի այլ մեջբերումով, որից երևում է, որ Արև աստծո՝ ձիերի անունները յուրաքանչյուր ժողովուրդ հարմարեցրել է իրեն: Այսպես օրինակ Օսկար Սեյֆերթի «Dictionary of Classical antiquities» բառադրքի Հիլիոս բառի բացատրության մեջ Արևի

¹ Ղ. Ալիշան—«Հին հայաստան», էջ 88—89:

ձիերի անուռները ներկայացված են այսպես՝ էոս, էթիպոս, Բրոնտե և Ստորոպե:

Այս անուռներով ձիերը, մեր կարծիքով Սևանի ավազանից և Սանահինից հանված գոտիների վրա քանդակած ձիերն են՝ Արևի ձիերը: Այս ձիերն, ինչպես և ինքն Արև աստվածը՝ նախաբնիկի երևակայության մեջ անընդհատ շարժման մեջ է պատկերացվել:

Ընդհանրապես մեզ անձանոթ են բրոնզե գոտիների վրա փորագրված մի որևէ կենդանու պատկեր (ձի, առյուծ, եղջերու, եղնիկ), որ փորագրված լինի կանգնած կամ պսուկած վիճակում: Կենդանիները միշտ պատկերացվել են շարժման մեջ:

* * *

Դառնալով գոտու վրա քանդակած թռչունի պատկերին, մենք այդ քանդակը կապում ենք հունական դիցաբանությամբ մեջ հիշատակվող Պրոմեթեոս առաջին հրաքերի անվան հետ, քանի որ ըստ ավանդության Պրոմեթեոսը դաժան սպառնալիքներն ու ծանր փորձություններն անտեսելով գիշեր ժամանակ գաղտնադով մտնում է Օլիմպոս՝ աստվածների բնակավայրը և այնտեղից բերում ու մարդուն է հանձնում եղեգնի մեջ թաքցրած կրակը:¹

Շեխինադարյան այսպիսի Պրոմեթեոսների դերում հաճախ հանդես են գալիս թռչունները վառ կարմիր և կամ ԱՄԽԻ ՆՄԱՆ ՍԵՎ ԹՌՁՈՒՆՆԵՐԸ, նրանց սև և սրկված փետուրները վկայում են նրանց կատարած հոյաբարձի մասին: Այսպիսիներից է նախ և առաջ ազոավը:²

Բայնախը գտնում է, որ Պրոմեթեոս բառը հենց արծվի ախտոսն է, որն օգտագործվել է որպես սրատես թռչուն կրակը հափշտակելու համար: Այս կարծիքը պաշտպանում է նաև Մ. Ֆ. Բոդրան, որն ասում է թե Պրոմեթեոս անունը առաջանում է pramatus բառից, որ սանկրիտերենում նշանակում է կրակ տանող:³

Պրոմեթեոս բառը նույն ոգով է բացատրում նաև Լաֆարգը: Վերջինս գտնում է, որ կրակ հափշտակողը և այն մարդկանց հանձնողն իրոք որ Պրոմեթեոսն է: Իսկ այս շրջանը դիտվում է

¹ Հմմտ. Միք. Բարբիկյան—«Դիցապաշտ Հելեդան կամ Հելեն դիք», Աթենք, 1936 թ., էջ 21—22:

² Հանդես № 4. Ա. Ի. Տյուլմեն—«Նախնադարյան կրոնը», էջ 103—104:

³ Հանդես ամսօրյա № 11—12, էջ 502:

որպէս նահապետական ընտանիքների քայքայման ժամանակաշրջան, մեր թվականից առաջ երկրորդ հազարամյակի վերջին և առաջինի սկզբին:¹

Ազգավր, հրաբեր այս բարի թռչունը դիցաբանության մեջ հանդես է գալիս որպէս Արև աստծո լրաբեր.

«Միթրային միշտ ուղեկցում, գործակցում են իբրև գաշնակիցներ Արևը, որին իր սուբհանդակ ազգավրի միջոցով շարունակ օգնության են հասնում»:²

Միթրան բաց դաշտում հանդիպելով առասպելական ցուլին մենամարտի մեջ է մտնում նրա հետ, բռնում է նրա եղջուրներից, ցատկում նրա մեջքին և հաղթելով՝ հպատակեցնում է նրան: Միթրան ցուլին տանում է քարայր՝ իր օթևանը: Բայց ըմբոստ կենդանին չդիմանալով իր նկատմամբ գործադրվող բռնությանը և սպասվող ստրկական անաղատ պայմաններին, նորից դեպի ազատություն դուրս գալու փորձ է անում:

«Այն ժամանակ Արևը ազգավրի միջոցով հրաման է ուղարկում Միթրային՝ սպանել անհնազանդ կենդանին: Դյուցազնը հակառակ յուր կամաց կատարում է այդ արյունալի գործը»:³

Հայ ժողովրդական դյուցազնավեպի մեջ.

«Հուր, Մհեր-Մհրը փակված է հրածին քարի մեջ, որի մոտ տնկած է հրատու սրբադան ծառը և որտեղ թառում է հրաբեր ազգավրը»:⁴

Ազգավր բարի հատկություններն, ու նրա սրբազան գործողությունները մեր դիցաբանության մեջ երևում են ամենուրեք:

Այժմ թերևս հարկ լինի ավելացնել, որ ազգավր մարդկանց փրկում է մահվանից. անգամ անձնագոհության միջոցով: Ազգավր բարի հատկությունների մասին պահպանված առասպելը պատմում է, որ Զանգեզուրի

«Ծիծառնավանքը շինելիս անագին կաթսան տանում են գետը ջրով լցնում և բերում կերակուր եփելու բանվորների համար: Այդ ժամանակ ջրի հետ մի օձ ընկնում կաթսան և մնում է աննկատելի: Երբ կերակուրը եփվում է ու համնում ճաշի ժամը՝ մի ազգավր պտտվում է կաթ-

¹ Անդ.

² «Միթրա-Մհրը «Սահա ծռերի» մեջ», էջ 270:

³ Բ. Խալաթյանց—«Հայ ժողովրդական դյուցազնական վեպ», էջ 64:

⁴ «Հանդես ամսօրյա», 1928 թ. № 5—6, էջ 251:

սայի վերև շարունակ կոկոռում: Բանվորներն ուշադրություն չեն դարձնում և նստում են ճաշելու, երբ ագուսին ահադին կոկոռցով ընկնում է կաթսայի մեջ: Բանվորները կերակուրը պղծած համարելով, թափում են և այդ ժամանակ նկատում են օձի մարմինը: Դիտակցելով որ ագուսին յուր ինքնագոհությամբ փրկել է նրանց կյանքը, իսկույն պատանքում են ու մեծ հանդեսով թաղում, վրան դնում այդ մեծ քարը, իսկ օձի պատկերը նկարում են վանքի սյուներից մեկի վրա»:¹

Նման լեզենդա գոյություն ունի նաև Մցխեթի ամրոցը կառուցող բանվորների ճաշի մասին: Ըստ որում այստեղ ևս օձերն ընկնում են բանվորների ճաշի կաթսայի մեջ և երբ հոգնած բանվորները գալիս են ճաշելու, նրանք նկատում են, որ ագուսինները զույգ զույգ և երեք երեք ընկնում են կաթսայի մեջ: Համարելով ճաշը պղծված, այն թափում են կաթսայից հողի վրա, նրա միջից դուրս են գալիս

«Ինչպես հաստ պարան թունավոր օձեր»: Կենդանի մնացած թռչունները շրջապատում են այդ վիժվածքներին և կտոր կտոր անելով թափում են ցած»:²

Ագուսին հրապարտական շրջանի խորհրդանիշ է, երկնային կալքի պատգամաբեր թռչունն է: Մեր ժողովրդական դուրացանավեպի Մհերը, որ փակված է վանի Նահաթ-Պանա քարայրում և այնտեղ ապրած ու այն բարձունքներում իշխող Օղուզը Մհեր-Մհեր-Մհեր Մահրան է, որ թաքնված է վանում Մհերի դռան քարաժայռում արևմուտքից ունենալով ակուփի քարը կամ ագուսին քարը»:³

Արևի այս հրաբեր ագուսին բարի էր մարդկանց հանգեպ, առաքինի և նույնիսկ անձնագոր:

Հետագայում քրիստոնեական կրոնի հաստատումից հետո, հրաբեր բարի ագուսին դարձավ ավերող՝ Հարագուշակ թռչուն և օտարացվեց ու դիվացվեց: Նա կորցրեց իր սկզբնական սրբազան հատկությունները և հալածվեց ճիշտ այնպես, ինչպես հալածվեց Արևը և հետապնդվեց արևապաշտությունը:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 4-րդ դիրք, էջ 48: Նույնը տես «Բանբեր» 21—22 թ.թ., էջ 32: Նույն առասպելը պատմվում է նաև այլ վանքերի շինությունների մասին:

² А. С. Хаханов—Очерки по истории грузинской словесности, вып. I, Москва, 1895, էջ 280.

³ «Հանդես ամսօրյա», 1927 թ. № 10, էջ 594:

* * *

Արդ ժամ է պատկանել դավաբարանը:

Բրոնդե գոտիները կատարել են տալիս ֆունկցիաներ, նրանք եղել են սրպես զարդ, օգտագործվել են որպես ոլովայնը պաշտպանող զրահ, որտեղից հետագայում առաջացել է ամբողջական զրահի գաղափարը:¹ Գոտիները կատարել են նաև կրոնա-ծիսական դեր:

Գոտին Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակչի մոտ

«...ունեցել է մոգական նշանակություն և գործադրվել է իբրև յուրատեսակ հուռութ կամ «թիլիսիմ», որ պաշտպանում է չարից ու վտանգից, ապահովում հաջողություն ու բերում է բարեբախտություն»:²

Հետագայում հասարակական սիստեմների զարգացման և արտադրական հարաբերությունների մեջ կատարվող փոփոխությունների շնորհիվ իմաստավորվում և բարդանում են գոտիների վրա կատարած փորագրությունների գաղափարները:

Այս շրջանում գոտիների վրա երևում են ոչ միայն բնության սոսկական վերարտադրումը կամ կենցաղային տեսարաններ, այլ շատ անգամ կրոնա-խորհրդանշային նշանակություն ունեցող կոմպոզիցիաներ:³

Սանահինի և Սևանի գոտիների վրայի քանդակները կատարման ձևի և նրանց արված բովանդակության իմաստով ներկայացնում են կրոնա-պաշտամունքային կոմպոզիցիայի անթերի օրինակ: Սանահինի գոտին որպես պաշտամունքային առարկա, չէր կարող պատկանել աշխարհիկ իշխանի, կամ մի այլ նշանավոր մարդու, որը կարող է քայքայվող տոհմի մեծ ծանրակշիռ ազդեցություն ունեցած լինել:

Այս գոտին պատկանել է անշուշտ քրմի, հավանորեն մի ցեղապետի կամ տոհմապետի, որը միաժամանակ եղած պետք է լինի քրմապետ: Բոլոր դեպքերում գոտին առաջին հերթին ծառայել է որպես պաշտամունքային նշանակություն ունեցող առարկա և ոչ որպես զարդ: Այդ երևում է նաև այն բանից, որ գոտու եղերքներում կան ծաղիկներ, որտեղից կախել են բո-

¹ Հմմտ. Ն. Սամվելյան—Հին Հայաստանի կուլտուրան, 2-րդ հատ., Երևան, 1941 թ., էջ 89:

² Անդ, էջ 89—90:

³ Անդ, էջ 89:

ժոժներ, թռչնաձև կախիկներ (սլանալուկ), թալիսմալի պարագաներ՝ գոտուն և նրա կրողին խորհրդավոր տեսք տալու նպատակով:

Հնագիտությունից հայտնի է, որ անցման շրջանում գոտիների վրա քանդակած զարդերը ստանում էին նոր իմաստ, որ արտահայտվում էր խորհրդավոր պատկերների քանդակումներով և գոտիների եզրերից դանադան ձևի պանալոկների, շղթաների, բոժոժների և այլ մանր թալիսմաների կախումով:¹

Այդ երևում է նաև այն բանից, որ մինչև մեր օրերն էլ

«...գոտու այն մոգական նշանակությունը շարունակվել է պահպանվել նաև կրոնա-ձիսական հանգամանքներում, ինչպես օրինակ՝ քուրմերի և ապա քրիստոնեական քահանաների գոտիները, որ հագնում են որոշ պաշտամունքային ձիսակատարության ժամանակ»² պատարագի զգեստավորման միջոցին:

* * *

Արդ՝ եզրակացնում ենք, որ Սևանի և Սանահինի գոտիները փորագրող վարպետ արվեստագետներն աննպատակ ժամանցով չեն զբաղվել: Նրանք գոտիների վրա փորագրված նկարներին տվել են խոր իմաստ և բարդ բովանդակություն: Դոտիների ողորկ ու լայն թիթեղադաշտերը դեռևս անձանոթ մարդու ձևով հանդիսացել է բացառիկ հարմար միջոց իր պաշտամունքային մտահղացումները նրանց վրա պատկերելու համար:

Եվ իրոք Սանահինի գոտու վրա մենք տեսանք Արևի ծնունդը, որը համապատասխանում է օրվա (թերևս և տարվա) զարթոնքին, այն ժամանակին, երբ սկիզբ է առնում կյանքը: Ապա Արևի հրավառ գունդը երևում է զենիթում: Նա գտնվում է իր ուժերի առավելագույն ծաղկման շրջանում՝ դա կեսօրն է, կամ ամառը, երբ երկիրը լցվում է առատությունով և երբ մարդն առատորեն վայելում է Արևի պարզեցած բարիքը:

Այնուհետև սահելով ցած է իջնում Արևի ճառագայթաբաժակ գունդը. անկասկած սա հաղթանակորեն զենիթն անցած Արևն է, որ երեկոյան հոգնած մայր է մտնում: Այստեղ ձմեռ է, կանաչը չորացել է, իր ստեղծած կյանքը Արևի հետ քուն է մտել:

¹ Խ. Սամվելյան, *անդ*, էջ 89—90:

² *Անդ*, էջ 90:

Ավանդությունն ասում է, որ

«Երկնքում կա երեք թռչուն: Երբ սրանցից ատալինը ձայն է հանում, բացվում է առավոտը, երկրորդը ձայնելիս դառնում է կես օր, իսկ երբ երրորդ թռչունն է ձայնում, մութը պատում է աշխարհը»¹

Վերջապես լույսի և խավարի միջև տեղի ունեցող համառ պայքարում, որն երևում է ձիերի (որպես լույսի սիմվոլ) հարձակմամբ լուսնի (որպես խավարի սիմվոլ) վրա, հաղթում է լույսը և կրկին անգամ ծագում է կենսատու Արևը:

Ձմռան մեջ է ծնվում գարունը, Արևը (հետագայում Միհրը—Միթրան):

Միթրան ծնվում է գեկտեմբերի 25-ին ձմեռային արևադարձից անմիջապես հետո: Դեկտեմբերի 25-ն Արևի ծննդյան օրն է: Արևը այդ օրն ավարտում է իր շրջանը և նոր ծնվում: Այդ օրը նշանավոր է արևապաշտ բոլոր ժողովուրդների մոտ, և ինչպես հայտնի է, Արևը պատկերող շատ աստվածներ ծնվում են դեկտեմբերի 25-ին.

«Դեկտեմբերի 25-ին ծնվում է Բուգա, Միթրա, Օսիրիս, Հորուս, Հերկուլոս, Բաքոս, Ադոնիս և Արևը պատկերող ուրիշ աստվածներ»:²

Երկարատև ժահաշունչ ձմեռը շանթահարվում է, վերջանում: Հայկական լեռնաստանում և բարձրավանդակ դաշտերում նորից սկիզբ է առնում կյանքը, նորից ծագում է կենսաբար Արևը և պայծառ լույս ու ջերմություն տալիս Հայաստանի հնագույն բնակչին:

Հայաստանի հին բնակիչն իր հույսերն ու հավատալիքները կապում էր նոր ծնունդ առնող կյանքի Արևի հետ, նա կարծում էր, որ երկարատև ցրտաշունչ ձմռան մեջ թողեց իր դժվարությունները, տեական տառապանքները: Նրա մտայնությամբ գարնան ծննդի մեջ էր մարմնացած արթնացող բնության կենսաբար ուժը, մարդու ապահովությունն ու նյութական բարիքը: Հենց այսպես էլ նախաբնիկը պատկերացրել ու փոխադրել է Սանահինի դոտու վրա իր կրոնական համոզմունքները—Արևի շարժումը:

¹ «Ազգագրական հանդես», 1897 թ., էջ 219:

² Մ. Գ. Ֆերանյան—«Քրիստոնեության և հին հեթանոս կրոններու բաղադրականը», էջ 391:

Իստոնալով արդեն նկարագրված կճուճի արժեքավորմանը, հարկ կլինի նկատել, որ օձերի պաշտամունքը գոյություն է ունեցել շատ երկրներում: Էլամում օձը համարվել է տան ծառան, բարիք ապահովող կենդանի և մարդկանց կողմից պաշտպանության է արժանացել:

Հայաստանում նույնպես պաշտամունքի առարկա է եղել օձը, հովանավորվել և համարվել է տան հարստությունն ապահովող, բախտ ու երջանկություն բերողը, տան «գովլաթը»:

Հնդկաստանում օձը համարվում էր սուրբ. նույնպես և հին Եգիպտոսում էին պաշտում ու մեծարում օձին: Եգիպտացիք uraeus կոչվող օձի խորհրդանշան ունեին, թագավորները և քուրմերն այն գործածում էին որպես գլխի զարդ:¹

Նոր-Բալյադիտի դամբարաններից Ե. Լալայանի պեղումները ժամանակ դառնում բրոնզյա ապարանջաններից շատ օրինակներ կան, որոնց ծայրերը նմանեցված են օձի գլուխների, ինչպես և շատ կավե ամաններ, որոնց վրա նկարված են օձի պատկերներ:

«Փյունիկացիները և ուրիշ արևելյան ազգեր իրենց տափածները Պարսից Միթրան-Միշնորդ, Փրկիչ, Մեղքեր քաղող ածականներով ծանոթ էր, օձի խորհրդանշաններով կներկայացուցեին»:²

Հերոդոտը այցելելով Եգիպտոս գրում է. Թեբեսի շրջակայքում սուրբ օձեր կան, որոնք մարդկանց համար միանգամայն անփնաս են: Այս օձերը փոքր են և ունեն երկու եղջյուրներ, եբք սրանք մեռնում են, սրանց մարմինները Եգիպտոսի տաճարի մեջ այրում են, որովհետև այդ օձերը Յուպիտեր աստծո համար սուրբ են ճանաչված:³

Սանահինի հնագույն դամբանից հանված չորս օձերով զարդարված կճուճը պիտք է դիտվի որպես օձ տոտեմին նվիրված պաշտամունքի առարկա: Եբք աչքի առաջ ենք ունենում այս կճուճի արտաքին ձևը և նրա վրա դրված կենդանիների արձանիկներն ու կենդանի տպավորություն թողնող օձերի մարմինները, և ընդհանրապես կճուճի ամբողջ միջավայրը, հաստա-

¹ Անդ, էջ 59:

² Մ. Գ. Ֆեռախյան, անդ, էջ 58:

³ Նույն տեղ:

տապեա համոզուեալ ենք, որ այն պատրաստուել է տեղում և պատկանել է կրօնական ծեսեր կատարող մարդուն: Ավելին. դամբարանից հանված ավելի քան 1500 հոգուհիները, փորագրված և հասարակ ապարանջանները, մատանիները և պերճանքի մնացած պարագաները հաստատ հող են ստեղծում պնդելու, որ նշնեցյալի արտաքին պճրանքը կապված պետք է լինի կրօնական ծիսական խորհրդավորութիւնների և արարողութիւնների հետ: Իսկ եթե այս բոլորին ավելացնենք այն, որ նույն դամբարանից հանված բրոնզե գոտու վրա փորագրված քառաձիւրի բոլոր երեք խմբերը պատկանում են Միհր-Արեւին և Միհր-Արեւը անբաժան է իր ձիւրից ու գոտու վրա մեկ տեղով երեացող Արեւի լրաբեր ազնավից, միանգամայն պարզ կէտանա, որ բրոնզե գոտին ունեցել է կրօնական նշանակութիւն և դիտուել է որպէս պաշտամունքի առարկա: Մանավանդ որ նրա թիթեղադաշտում կատարված փորագրութիւնները բերում են այն եզրակացութեան, որ գոտու վրա բարդ քանդակութեան միջոցով պատկերացված է արեւապաշտութեան հետ կապված մի ամբողջական կոնցեպցիա:

* * *

Այսպիսով եզրակացնում ենք, որ 1. Սանահինի դամբարանը հավանորեն պատկանել է քրմի, բայց ավելի հավանական է՝ մի քրմապետի, իսկ նրա միջից գտնված կնուէր և գոտին որպէս պաշտամունքի առարկաներ կազմել է դամբանի մեջ թաղված քրմի անձնական սեփականութիւնը: Դամբանի մեջ գտնված օձանիշ կնուէն ունեցել է պաշտամունքային իմաստ:

2. Հիմք ունենալով վերոհիշյալ երկու գոտիները և ժողովրդի մեջ մնացած ավանդութիւնները, պետք է ենթադրենք, որ Հայաստանում առաջին հաղարամյակի սկզբում (մ. թ. ա) արեւապաշտութիւնը տարածված կրօն էր:

Հայաստանի և Անդրկովկասի պայմաններում մեզ անծանոթ է նյութական կուլտուրայի այնպիսի հիշատակարան, որի վրա այդքան պարզ և ամբողջական կերպով պատկերացված լինի արեւապաշտութիւնը, ինչպէս այդ տեսնում ենք վերոհիշյալ երկու գոտիների վրա:

3. Գոտու վրա քանդակած Արեւի նշանը, քառաձիւրը և ագռավի պատկերը նմիրված են Արեւ աստծուն և ոչ մի այլ բանի: Այդ ապացուցվում է գոտու վրա փորագրված կիսալուսնի նշան-

նով, որով հաստատվում է, որ խոսքը վերաբերվում է լուսատուներին:

4. Հայաստանում արևապաշտության հարցերը շոշափող բանասիրական գրականության համար մինչև այժմ գլխավոր աղբյուր են ծառայել հին մատենագրության հատ ու կտոր տեղեկությունները և ավանդությունները, ինչպես նաև տեղանուններն ու անձնանունները: Սակայն մինչև այժմ չի քննվել արևապաշտության հետ կապված Հայաստանում հայտարարված նյութական կուլտուրայի հիշատակարաններ, մի բան, որի պակասն զգացվել է հնագիտական ուսումնասիրությունների մեջ: Սևանի և Սանահինի գոտիները լրացնում են այս պակասը:

5. Սանահինի դամբարանից հանված կճուճը և նույն դամբարանից հանված կավե մյուս ամանները իրենց ժամանակագրությունը համընկնում են Նոր-Բայազետի նախկին գավառի, Կիրովականի, մասամբ Ռեզլին-Լագերի, Գետաբեկի և Ղալաքենդի դամբարաններից հանված կերամիկայի ու մնացած իրերի հետ:

6. Թերևս հնարավոր լինի ցույց տալ գոտիների վրայի քանդակների բովանդակությունը որոշ վերապահումով կապել Հայաստանի հնագույն բնակչի կենցաղում կատարված, կամ ավելի ճիշտ՝ հասարակական-արտադրական հարաբերությունների մեջ առաջացած դասակարգային նախնական շերտավորման հետ. երբ արդեն երևում են տիրոջ և սպասավորի փոխհարաբերության նախնական, բայց որոշակի նշանները, որը գուցե թե կապվել է նաև աստվածներին՝ սպասարկելու գաղափարի հետ և այդ պատկերացումը բերել է այն համոզման, թե պաշտվող աստվածը նույնպես պետք է ունենա իր սպասավորները:

7. Ձիերի պարանոցների մոտ գտնվող նետերի դիրքը թելադրում է մտածելու, որ դրանք գուցե նետերի ձևով պատկերացված Արև աստծո ուղարկած ճառագայթներն են, որոնք շարժման մեջ են դնում և ուղղություն տալիս ձիերին ու երկինքը կապում երկրի հետ. մասնավորապես է ընկնում, որ նետերն իրենց սուր ծայրերով թեքված են դեպի երկիրը, իսկ վերջավորությունը դեպի երկինք՝ նրանք շեղակի իջնող ճառագայթների տպավորություն են թողնում:

8. Ի վերջո Սևանի ավազանից հայտարարված գոտու վրայի պատկերների ու Սանահինի բրոնզե գոտին և նույն դամբարանից հանված իրերի ուղադիր ուսումնասիրությունը հիմք չի տալիս պնդելու, թե արևապաշտությունը մեզ մոտ առաջին հազարա-

մյակի սկզբներում (մ. թ. ա.) դրսից ներմուծված երկույթ է։ Այժմի հաւանական է, որ արեւադաշտությունը Հայաստանի հին քնակչի կրօնական ինքնութեան մտածողությունն էր՝ առաջացած նույն կերպ, նույն պայմաններում, ինչ կերպ և ինչ պայմաններում այն կարող էր ստեղծվել մի այլ երկրում և մի այլ ժամանակ։

